
RÓZSA SÁNDOR

AZ ANTROPOGÉN TÁJÁTALAKÍTÁS ÉS A MEZŐGAZDASÁGI ÁRUTERMELÉS KAPCSOLATÁNAK VIZSGÁLATA A 18. SZÁZADI NAGYKUNSBAN

Hazánkban a környezettörténeti kutatások gyakori témáját képezik a folyószabályozások és egyéb vízrendezések, s ezen belül kiemelt figyelmet élveznek a Tisza-völgyben végrehajtott munkálatok. A Kárpát-medence egyik legjelentősebb tájátalakítása során a Trianon előtti országterület 5%-át, a mai Magyarország területének pedig 21%-át kitevő 1 963 700 hektáros tiszai ártér kb. tizedére zsugorodott össze, amely más nagy európai vízrendezésekhez képest is igen jelentős.¹ A 19. század közepén meginduló átfogó vízrendezési munkálatok alapjaiban határozták meg az Alföld tájarculatának alakulását, s az olykor nem várt technikai nehézségek és környezeti problémák mellett szerteágazó hatással bírtak az érintett közösségek gazdasági és társadalmi fejlődésére.

A 20. század második felében megjelenő s folyamatosan erősödő környezeti problémák megindítottak egyfajta kritikus gondolkodást az addig nagyrészt pozitívan értékelt „második honfoglalással” szemben. Ennek egyik csúcspontját Andrásfalvy Bertalan „fokgazdálkodással” kapcsolatos elméletének megjelenése jelentette, amely rámutatott, hogy a végrehajtott vízrendezések korábban jól működő gazdálkodási gyakorlatok² megszűnését eredményezték.³ Az elmélet komoly vitát váltott ki a téma kutatói között, amely a rendszer alapját képező fokok természetes és mesterséges voltára, vagyis a gazdálkodás szervezettségére és tudatosságára hegyeződött ki.⁴ Ez később némiképp háttérbe szorította azt a kérdést, hogy a 19. századi vízrendezések előtt létezett ártéri gazdálkodás – legyen az szervezett vagy passzívabb jellegű – mennyiben volt rentábilis, s ennek kontextusában reális alternatíva lehetett-e annak folytatása, vagy a fejlődés szinte kizárólagos útját jelentette a nem számított nehézségek sorát magában rejtő új vízgazdálkodási rendszer kialakítása. Ez a kérdés valószínűleg más tudományok képviselői és a közvélemény részéről is nagyobb figyelmet kapott volna, hiszen az ártéri gazdálkodással kapcsolatos elméletek kezdeti népszerűsége egyértelműen annak volt köszönhető, hogy egyesek az egyre több környezeti kihívással terhelt alföldi vízgazdálkodás alternatíváját keresték benne. Az, hogy a tudományos diskurzus kezdetben nem ebbe az irányba mozdult el, véleményem szerint két okra vezethető vissza: Az egyik, hogy a témát kutató, elsősorban néprajztudományokhoz kötődő

¹ Botár-Károlyi 1971: 12–13.

² Ilyen például a víz fokokon keresztül történő részben szabályozott kiengedése, amelyet Andrásfalvy szerint a helyi közösség tudatosan alkalmazott.

³ Andrásfalvy 1973.

⁴ Az egyes elméletekről és vitákról jó összefoglalást nyújt: Fodor 2001., Fodor 2009: 33–35.

szakemberek eszköztárától viszonylag távol áll a kvantitatív megközelítés, a másik pedig, hogy az ártéri gazdálkodás időszakának (19. század előtt) forrásadottságai aligha kedveznek az ilyen vizsgálatoknak. Sajnos a források megoszlása a tájatalakítás egyes korszakaiból korántsem egységes, a viszonylag jól vizsgálható 19. századi rendszeres folyószabályozásokkal szemben a 18. század, vagyis a felszámolt gazdálkodási rendszer a kvantitatív vizsgálatok számára szinte sötétben marad. Az első, a vízrendezési munkálatokat már a számszerű tények mentén megközelítő, annak tágabb demográfiai és gazdasági összefüggéseire is nagy hangsúlyt fektető kutatók közül Dóka Klárát érdemes kiemelni, aki főként a Körös-vidékkel (Sárrét), valamint a Tisza menti településekkel foglalkozott.⁵ A környezettörténet komplex szemléletének megjelenésére Pinke Zsolt ezredforduló utáni kutatása szolgáltatja a legjobb példát, aki a helyi közösség és a környezet kapcsolatrendszerének még tágabb összefüggéseit igyekezett vizsgálni, immár bevonva a környezeti változók (kis jégkorszak) szerepét is.⁶

Az antropogén tájatalakítás lehetséges gyűjtőpontjai, az agrárkereskedelem és a vízrendezés kapcsolata

Az eddig megjelent, folyószabályozásokkal foglalkozó történeti munkák számos olyan körülményt tártak fel, amelyek indukálhatták táj és társadalom viszonyrendszerének változását. Ezek közül talán a legfontosabb a lakosságszám gyarapodása (lokális túlnépesedés), valamint ebből következően a mezőgazdasági termelés extenzív növekedésének kényszere. A Tisza-völgy a 18. század végére lassan kiheverte a török háborúk során elszenvedett demográfiai katasztrófát, s a lakosság igényeinek kielégítése csupán a magaslatokon folytatott gazdálkodással egyre kevésbé volt megoldható, s a terjeszkedés egyetlen lehetséges irányát az árterek jelentették.⁷ Kutatási szempontból komoly problémát jelent azonban, hogy a túlnépesedés elmélete gyakorlatilag csak a népességszám-növekedés, valamint a fennmaradt lakossági panaszok és a kezdődő vízrendezések közötti időbeli kapcsolat alapján tett logikai következtetés, a kutatók azonban a mai napig adósak maradtak a kvantitatív alapú igazolásával. Ezzel a problémával részletesebben foglalkoztam egy korábbi tanulmányomban.⁸

Az árvízmentesítések megindulásának másik lehetséges gyűjtőpontja – amely részben összefügg az előbb említett relatív túlnépesedéssel – a 19. századi gabonakonjunktúra, ami a gabonatermesztés fokozására ösztönözte a helyi parasztságot, s a tájhasználati konfliktusok⁹ fokozódását vonta maga után. A Nagykuság gazdálkodásának jeles kutatója, Bellon Tibor szerint a tájegységben hagyományosan

⁵ Dóka K. 1982., 1987.

⁶ Pinke 2015.

⁷ Ld. például.: Dóka K. 1982: 282-284., Károlyi 1975: 80., Somogyi 2000: 150., Frisnyák 2001: 125.

⁸ Rózsa 2021a.

⁹ A tájhasználati konfliktus értelmezésével kapcsolatban lásd: Dóka R. 2008: 122.

az állattenyésztés volt a domináns mezőgazdasági ágazat, a gabonatermesztés súlyának nagyobb mértékű megnövekedését ő csak a 19. század második felére tette.¹⁰ A tájegységben a 18. századi visszatelepülést követően egy differenciált ártéri gazdálkodás alakult ki, melyben a különböző hidrogeomorfológiájú határrészeket a legnagyobb hozamot biztosító módon igyekeztek hasznosítani: az állandóan vizes folyóvizeken és nádas területeken halásztak és nádat vágtak (utóbbinak nagy jelentősége volt a fában szegény területen), az időszakosan vízjárta területeken legeltettek és szénát kaszáltak, míg az állandóan vízmentes magaslatokon gabonatermesztést folytattak. Ebben a tájhasználati rendszerben különösen nagy jelentősége volt az időszakosan vízjárta rétegeknek, melyek biomassa hozama meghaladta a száraz legelőkéét. Ezt jól bizonyítja, hogy ezen határrészek használatát a települési tanácsok szigorúan szabályozták, s a rendeletek megsértését erős szankciókkal sújtották.¹¹ A rendszer tehát az ökológiai adottságokkal összeegyeztetett volt.

A tájökológia területén az egyes területek antropogén befolyásoltsági mértékének mutatójaként az ún. hemeróbiaszintet használják. Ennek hét – egyes esetekben csak hat – fokozatát¹² szokás elkülöníteni, az egyes területek besorolását pedig a természetes biocönózis sérültségének mértéke alapján határozzák meg.¹³ A vizes helyek (nádasok, mocsarak) az időszakosan vízjárta legelőkkel és rétekekkel egyetemben a második legkevésbé bolygatott *oligohemerób* kategóriába tartoznak, míg a szántóföldek, amelyeken az antropogén tevékenység erős felszínváltozást és a biodiverzitás jelentős csökkenését okozza, a közepesen sérült *mezohemerób* osztályba sorolhatók. Az árutermelés volumenének növekedése (illetve a növekedés igénye) egyértelműen összefüggésben áll a tájhasználat váltoásaival. A mezőgazdaság különböző ágazataira ható konjunktúrák azonban eltérő mértékben eredményezik a tájhasználati konfliktusok fokozódását. Az állattenyésztési ágazat fejlődése például csak kisebb mértékű tájátalakítást követel meg, elsősorban a gazdálkodás szempontjából csekély értékű nádasok és mocsarak rovására. Fontos azonban megjegyezni, hogy a lakosság a legelő- és rétkiterjesztés során nem feltétlenül törekedett a teljes kiszárítására, a legoptimálisabbnak azt tekintették, ha a mocsarak időszakosan vízjárta rétekké alakultak át.¹⁴ Más a helyzet azonban a szántóföl-

¹⁰ Bellon 1979: 87.

¹¹ Bellon 1996: 304–312.

¹² A hét fokozat a legkevésbé károsodottól az emberi tevékenység által leginkább befolyásolt felé haladva: ahemerób, oligohemerób, mezohemerób, α -euhemerób, β -euhemerób, polihemerób, metahemerób. Egyes kutatók nem különítenek el euhemerób alkategóriákat.

¹³ Steinhadt–Herzog–Lausch–Müller–Lehmann 1999., Kiedrzyński–Kiedrzyńska–Witosławski–Urbaniak–Kurowski 2014.

¹⁴ A 18. század végén a Nagykunság települései által végrehajtott Mirhó-gát építésével kapcsolatos vita során Kunhegyes település tanácsa a lakosok általános gyűlésére hivatkozva kérte, hogy valamilyen módon oldják meg a határ vízzel való ellátását. MNL JNSZML V. 200. 1. a./a Kunhegyes tanácsának levele Kisújszállás tanácsához. A gát felépítését követően 1794-ben Kisújszállás tanácsa azzal az indokkal zárkózott el a határát szintén érintő Hortobágy–Berettyó szabályozásában való részvételtől, hogy a Mirhó-fok elzárása elegendő mértékben vízmentesítette határát, és az említett folyók felől érkező áradásokat hasznosnak tartják. Elek 2018: 104.

dek kiterjesztésével, hiszen a gabonafélék termesztése csak a teljesen ármentes területeken oldható meg, így az megkövetelte a szárazgazdálkodásra való áttérést.

A Nagykunságban a 19. század végére markáns környezeti változások mentek végbe, a települések határában található nagy mocsárrendszerek (Nagy-Sárrét) jelentős mértékben összezsugorodtak, s a század végére sor került a kiszáritott területek felparcellázására és feltörésére. Tekintve, hogy a több mint egy évszázadig tartó tájatalakulás végeredménye a szántóterületek nagymértékű kiterjesztése volt, logikus következtetés, hogy abban a gabonakonjunktúra, illetve az árutermelő gazdálkodás erősödése komoly szerepet játszott. Figyelembe kell azonban venni, hogy a szántóföldek 19. század második felében végbemenő kiterjesztésében már a közlekedési infrastruktúra fejlesztése is szerepet játszott, ráadásul a dualizmus időszakában a gabonakonjunktúra újabb hulláma következett be, s a helyi lakosság belső szükségletei is jelentősen nőttek a népesség gyarapodásának köszönhetően. Ily módon pusztán a 100 éves folyamat végkifejletéből kiindulva nem biztos, hogy megalapozott következtetéseket vonhatunk le a munkálatok megindulásának motivációira vonatkozóan. Táj és társadalom kapcsolatrendszerére ennél jóval összetettebb kérdés.

Jelen tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az árutermelésbe való bekapcsolódásnak, illetve a gabonakonjunktúra kihasználásának valóban egyetlen útja volt-e a tájatalakítás, s ennek révén szeretnék következtetéseket levonni a 19. század eleji gabonakonjunktúra és az árvízmentesítési szándék összefüggésének szorosságára. Sajnálatos módon a gabonakereskedelem alakulására vonatkozóan közvetlen források nem maradtak fenn, így vizsgálatom során nem a ténylegesen értékesített gabonát, hanem az eladható felesleget fogom figyelembe venni. Ez utóbbit egy termelés/fogyasztás alapú számítás révén kíséreltem meg kikalkulálni, melyre kiváló lehetőséget nyújt a II. József uralkodása alatt keletkezett első kataszteri felmérés és népszámlálás, amelyeket még az ártéri gazdálkodás, tehát a környezetátalakító munkálat előtti viszonyok reprezentációjaként fogadhatunk el. Hasonló vizsgálatot folytatott le Glósz József a 19. századra vonatkozóan, aki Bárándy János 1840-es évekből származó statisztikáját, valamint az 1850-es évek földadókataszterén nyugvó gabonatermés-kimutatást használta fel.¹⁵ Vizsgálatom az övétől időbeliségében, illetve területi felbontásában (megyék helyett települések) különbözik. A két kutatás eredményeit tanulmányom végén egybe fogom vetni.

A paraszti árutermelés általános jellemzői a Nagykunságban

Tanulmányomban Nagykunság alatt a Hármas kerület részét képező kerületet, vagyis egy, a 18. század elején kialakult s a középszintű közigazgatás 1876-os rendezéséig létezett közigazgatási egységet értek, amely hat települést – Karcag, Kisújszállás, Kunhegyes, Túrkeve, Kunmadaras, Kunszentmárton – foglalt magába. A kerület

¹⁵ Glósz 2009.

igazgatási, jogszolgáltatási, gazdasági és társadalmi fejlődését egyértelműen az 1745-ös redempció, vagyis az uralkodótól nyert viszonylag széles körű kiváltságok határozták meg. Az önmegváltást követően egy sajátos földalapú társadalmi struktúra alakult ki, amelynek két alapsoportját a redempció terheihez pénzbefizetéssel hozzájáruló, s ezért cserébe szabad földtulajdont és különböző jogokat (közigazgatásban való részvétel, földelővásárlás stb.) nyerő redemptusok s a földtulajdonnal nem rendelkező, a kiváltságok egy részéből kiszorított irredemptusok képezték.¹⁶

A redemptió értelmében a kerületek birtokos közössége a gazdálkodását szabadon szervezte, azt csak a belső kerületi szervek, valamint a települési tanácsok szabályozhatták. A kerület településeinek földhasználatában három alapvető birtoktípust lehet elkülöníteni.¹⁷ Az egyik a redemptusok által birtokolt tőkeföld vagy redimált föld, amely rendszerint a legjobb adottságú határrészekre feküdt, s azon a tulajdonosok szabadon gazdálkodhattak, azon szánhattak, takarmánynövényt termesztettek, tanyát, sőt egyes esetekben akár malmot is építhettek.¹⁸ Ezeken a területeken nem alkalmaztak nyomáskényszert sem. A második birtoktípus az ún. „osztásföld”, amelyet a redemptió kulcs, vagyis az 1745-ben befizetett összeg arányában meghatározott időszakra osztottak ki az egyes gazdáknak. Ennek a földnek a használatát a települési tanácsok erősen korlátozták, rendszerint egy meghatározott növény termesztésére osztották ki. Ezek nem állandó művelésű területek voltak, jellemző volt az időszakos ugaroltatás. A harmadik csoportot az osztatlan közös tulajdont képező területek, az ún. közföldek képezték, ide tartoztak a legelők, a rétek, a nádasok és halászóhelyek stb. A félszilaj állattartási rendszer megkövetelte a közös legelőhasználatot, így azokat földközösségi rendszerben hasznosították. A legeltetés rendjét a városi tanács határozta meg, előírták, hogy az egyes csordákban hány állat tartható, s azok mikor melyik határrészen legelhetnek stb.¹⁹ A réteken és kaszálókon, valamint a nádvágásra alkalmas helyeken nyilas osztást alkalmaztak.

A Jászkun kerület földhasználatát tekintve fontos különbség a szomszédos vármegyék településeivel szemben, hogy a kerületben nem voltak majorságok, gyakorlatilag az összes föld a birtokos közösség használatában volt. A községeknek ugyan volt közmajorkodási joga, vagyis az önkormányzat működési költségeinek fedezetére elkülöníthettek földeket, de erre viszonylag ritkán került sor, vagy ha igen, az a határ elenyésző részét tette ki. A községi tanácsok költségeiket elsősorban a kiváltságlevél alapján birtokolt beneficiumok jövedelméből – pl.: kocsmákból és mészárszékekből származó jövedelmekből – vagy háziadó kivételéből fedezték.²⁰

¹⁶ A redemptió után kialakult társadalmi rendszerrel kapcsolatban lásd: Bagi 1995a., Bánkiné 1995., 2000.

¹⁷ A Nagykunság gazdaközösségeinek földhasználatát behatóan vizsgálta Bellon Tibor: Lásd.: Bellon 1973., Bellon 1996.

¹⁸ Bánkiné 2004: 106.

¹⁹ Bellon 1996: 111–141.

²⁰ Bánkiné 2004: 93–95.

A jászkunok más kiváltságai is kedvező feltételeket teremtettek az áruterelésnek, ilyen volt például a kerület lakosainak vámmentessége. Ez alól a harmincadvám kivételt képezett, csupán a belső vámhelyeken való fizetés alól kaptak mentességet. A kerületen belüli kereskedés viszonylag szabad volt, azt különösebben nem korlátozták, annak gyakorlatilag csak a *communitas* által bírt *beneficium*okkal való konfrontáció szabott határt, például a lakossági bormérés kapcsán. A tanácsok fontos funkciója volt a termelői közösség érdekvédelme, a közösség belső szükségleteinek biztosítása érdekében felügyelte és időnként korlátozta a gabona-, a gyapjú- és az élőállat-kereskedelmet is. A gazdaközösség érdekében gyakran alkalmaztak árszabást egyes mezőgazdasági termékekre.²¹

A jászkun kerület lakosainak az 1745-ös *redemptio* nem biztosított adómentességet, csupán a földesúri robotterhek, valamint a tized és az egyházi kilenced fizetése alól nyertek felmentést. Az állam számára fizetendő adók közül a legjelentősebb a hadiadó (*contributio*) volt, amely a pénzbeli és természetbeli (*oralis* és *equilis portio*) szolgáltatásokból állt. Ezenkívül a kerületek számára kötelező volt az évi 12.600 forintos nádori cenzus kifizetése, a katonaszállásolásban, valamint a nemesi felkelésben való részvétel, illetve az ahhoz szükséges 1000 lovas katona kiállítása. Háziadó kivetésére a 18. század végéig nem került sor, mivel a *redemptio*kor a kerületek közös tulajdonában meghagyott puszták bevételei fedezték a közigazgatási költségeket.²²

A Nagykuságban a 18. század folyamán üzemszerű árutermelő tevékenységről kevéssé beszélhetünk, jellemzően inkább a differenciált gazdálkodás során a különböző ágazatokban jelentkező többlettermelés értékesítéséről volt szó. Ez alól kivételt talán az állattenyésztés, azon belül a szarvasmarha- és a juhtenyésztés jelentett, amelynek szervezése egyes gazdák esetében már nagyobb volumenű áruterelésre utal. Ennek talán a legszemléletesebb jele a puszták árendálási rendszere. A tanácsok fontos joga vagy inkább feladata volt a puszták árendálása. Ezeket többnyire a szomszédos vármegyék földesuraitól bérelték extenzív állattenyésztés céljából, több esetet is ismerünk azonban a bérlemény egy részének szántással történő hasznosítása is.²³ A 18. században már egyre többször fordult elő, hogy a kedvezőtlen elhelyezkedésű saját pusztákat árendába adták, s helyette közelebbit béreltek, ami már az árutermelő gazdálkodás nagyobb fokú szervezettségének a jele.²⁴ Gyakori volt az ún. „subárenda”, vagyis a bérbe vett, de azt nem teljes mértékben kihasznált pusztát további bérbeadása. A 18. századból vannak adataink egy-egy nagyobb állattartó gazda egyéni pusztabérlésére is, s az is előfordult, hogy a települési tanácsoknak saját módosabb lakosaikkal kellett vetélkedniük egy jó adottságú legelő megszerzéséért.²⁵ Ismertek olyan esetek is, amikor a Partiumban vagy Erdélyben felvásárolt ökröket a nagykusági

²¹ Bánkiné 1995: 83.

²² Bánkiné 2003: 11–29.

²³ Bellon 1996: 39–88.

²⁴ Bellon 1999: 46., 50–51., 66.

²⁵ Bellon 1996. 39–88.

legelőkön hizlalták fel, s azokat továbbhajtották más vásárookra. Az eladás előtt közvetlenül történő szarvasmarha-hizlálásra, vagyis a sőretartásra mindegyik településről van adatunk, azonban egyes években elmaradt a sőrejárás kijelölése, ami általában az állomány valamilyen rendkívüli okból való megcsappanásának volt köszönhető.²⁶ A 18. század második felétől a Nagykuságban egyre nagyobb jelentőségű lett a juhtenyésztés, igen komoly haszon származott a gyapjú értékesítéséből. Érdekes módon az állatállomány szerkezeti változása ez esetben ambivalens igényeket gerjesztett a környezettel szemben: A juhok az apróbb füvű, száraz legelőket kedvelték, ugyanakkor az állatok nyírás előtti fürdetése fontos követelmény volt, s ebben a tekintetben előnyt élveztek a vízzel érintkező határu helységek. Az alkalmas helyeket birtokló tanácsok gyakran még taksát is szedtek az idegen állatok fürdetéséért.²⁷

1750-ben Pálffy János nádor rendeletére összeírást hajtottak végre a Hármas kerületben, melynek célja a települések gazdálkodásának, illetve gazdasági erejének felmérése volt.²⁸ Ebben külön kérdőpontként szerepelt a lakosok által folytatott kereskedelem, a főbb értékesített termékeket, valamint azok jellemző piacait rögzítették. A hat nagykun település mindegyikében megemlítették a gabonakereskedelmet, melynek irányai elsősorban Miskolc és Debrecen voltak, de egyesek megjelölték Szikszót (Kunhegyes), Pestet (Kunszentmárton, Túrkeve), Vácot (Kunszentmárton) és a Hegyalját (Kunmadaras, Túrkeve, Karcag) is. Állatkereskedelemtől csak Kunhegyes, Kunszentmárton és Túrkeve esetében tettek említést, ahonnan Gyöngyös, Pest és Vác vásáraitra hajtottak állatokat. Noha Kisújszállás, Karcag és Kunmadaras nem számolt be állatkereskedelemtől, mindegyik megemlítette külső puszták bérlését állatállománya számára. Bedekovich Lőrinc, a Hármas kerület mérnöke 1799-ben egy leírást készített működési területéről, sorra véve az egyes települések főbb jellemzőit (fekvés, gazdálkodás, vallási felekezetek stb.), s ebben Karcag kapcsán nagy jövedelemmel folytatott marhatenyésztésről s a szarvasmarhák helyben történő eladásáról ír.²⁹ Ezt és az árutermelési célú állattenyésztésre utaló fentebbi adatokat figyelembe véve, az állatkereskedelem azokra a településekre is jellemző lehetett, ahol a Pálffy-féle összeírás azt külön nem említi. Az ártéri haszonvételekkel való kereskedésnek az összeírásban szintén kevés nyoma van, egyedül a kisújszállásiak jegyezték meg, hogy a határukban bőséges mennyiségben kaszált nád egy részét eladják. Ezen kívül Túrkeve és Kunszentmárton tett említést a halászóhelyek bérbeadásáról, de hogy a bérlők által halászott hal milyen formában került hasznosításra, nem tudjuk.

A kereskedelem volumenére vonatkozóan nem maradtak fenn korabeli adatok, s a szakirodalomban a kutatók még csak becslésekre sem vállalkoztak. Hogy az évente értékesített gabona mennyisége mekkora lehetett, s az abból származó haszon hogyan aránylott az állatkereskedelemhez, nem tudjuk. Ami biztos,

²⁶ Bellon 1996. 179–196.

²⁷ Bellon 1996. 291–303.

²⁸ Az összeírás eredeti szövegét közli Bagi 1995b. 254–266.

²⁹ A szöveget eredeti formátumban közli Tóth 1976: 43.

hogy a tanácsi jegyzőkönyvek az árutermelő állattenyésztés (sőretartás, gyapjú célú juhtenyésztés stb.) magas fokú szervezettségéről tesznek tanúbizonyságot, s a felsőbb kerületi szervek is viszonylag sokat foglalkoztak az állattenyésztés szabályozásával, ami arra utal, hogy a 19. század elejéig ez lehetett a domináns árutermelő ágazat.

A fő forrás – az első kataszteri felmérés

Vizsgálatom során az elsődleges célkitűzés annak megállapítása volt, hogy a Nagykunságban a 18. században, vagyis a rendszeres szabályozások megindulását megelőzően mekkora lehetett a parasztság által előállított gabonafeltesleg, amely adott esetben piacra vihető volt. Sajnos a prestatisztikus korszak forrásadottságai kevésbé tesznek lehetővé ilyen jellegű vizsgálatokat. A korszak jellemző gazdaságtörténeti forrástípusát a dicális adóösszeírások képezik, ezekkel kapcsolatban azonban több probléma is felmerül. A 18. századi felmérési íveken általában nem termést vagy a művelt földterület kiterjedését, hanem az elvetett mag mennyiségét jegyezték fel. Az elvetett mag átlagos hozama azonban rendkívül sok tényezőtől függ, s a korabeli terméseredményekkel kapcsolatos feljegyzések igencsak szórványosak. Növeli a feudális összeírások felhasználásával kapcsolatos bizonytalanságot, hogy a szerepeltetett adatok gyakran nem konkrét mérésen, csupán becslésen alapulnak. A feudális korban a becslés gyakori alkalmazására Bogdán István is felhívta a figyelmet.³⁰ A felhasználásánál figyelembe kell továbbá venni, hogy az összeírások (különösen az országosak) során igen komoly csalások is előfordulhattak. Végezetül komoly hátrány, hogy az összeírásokból kimaradtak az adómentességet élvező személyek vagyontárgyai, igaz, ez a kiváltságos Nagykun kerületben nem okoz annyira nagy torzulást, mivel a kerületben élő nemesek is kötelezve voltak a közteherviselésre.³¹

A fentieket figyelembe véve a korszak kiemelt értékű agrártörténeti forrásának tekinthető az első kataszteri felmérés. A felmérés Magyarországon 1786-ban indult meg, II. József felvilágosult abszolutizmusának egyik jelentős reformtervezetéhez, a földalapú adózás bevezetéséhez kapcsolódóan. A 20. században a történeti statisztika fedezte fel elsőként a forrás jelentőségét, ekkor született többek között Dávid Zoltán forrástanulmánya, melyben részletesen írt jellemzőiről, s kísérletet tett a fennmaradt anyag feltérképezésére is.³² Dávid listáján nem szerepelnek ugyan, de a Hármaskerület összes településével kapcsolatban maradtak fenn kataszteri iratok a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárban.³³

A felmérés lebonyolítására létrehozott szervezet felépítését pontosan ismerjük. A Magyarországon kialakított tíz adminisztratív kerület mindegyikében felállításra

³⁰ Bogdán 1990: 63.

³¹ Bagi 2006: 204–205., Bánkiné 1982: 369

³² Dávid 1960.

³³ MNL JNSZL IV. 2. 76.

került egy-egy „főkomisszió”, megyei szinten pedig egy-egy „alkomisszió”. Az első utasítás szerint³⁴ a felmérést a településeken, a helyi lakosság által választott hattagú bizottság bonyolította le, amennyiben azonban valami gátolta a bizottság helyi személyekből történő felállítását (hiányzó kompetenciák, a birtokosok közötti viták vagy épp a felmérés tudatos akadályoztatása), az alkomisszió független felmérő tiszteket küldött ki a településre. A munkálatokat az alkomisszió által kiküldött biztosok felügyelték, a főkomissziók pedig szűrőpróbaszerű ellenőrzéseket végeztek.³⁵ Noha a felmérés utasítása szerint az egyszerűbb méréseket a lakosok maguk végezték el, az általam részletesen vizsgált településeken többségben voltak a mérnökök által tett bejegyzések.³⁶

A felmérésből elvileg egyetlen birtoktest sem maradhatott ki, legyen az bármely nemes vagy nem nemes személy használatában. Az uralkodó a korabeli adóösszeírásoknál szokásos eskütételek mellett konkrét szankciókat is kilátásba helyezett, emellett elengedte az előző összeírások során tett csalások büntetését, illetve büntetlenséget ígért, amennyiben ezek a kataszteri felmérés során derülnének ki.³⁷ Az ellenőrzés egyik alapmódszere volt, hogy összehasonlították a hasonló adottságú – például a szomszédos helységeken fekvő – földek bevallott jövedelmét, s nagy eltérés esetén kivizsgálták annak okát.³⁸

A munka során felmérték a települések határának teljes területét, birtokról birtokra haladva rögzítették az adott parcella tulajdonosát, pontos méretét (katasztrális holdban és ölben), művelési ágát (szántó, kert, legelő, szőlő, erdő), átlagos termését és a termés pénzben kifejezett értékét is. Torzításokra leginkább a termés mennyiségek megállapításánál nyílt lehetőség, mivel az alapvetően a tulajdonos bevallásán nyugodott, de az utasítás szerint, ha rendelkezésre állt, akkor a korábbi összeírások adatait is figyelembe kellett venni. A termésmennyiségeket, hogy kiküszöböljék az éves termésingadozást, tíz év átlagtermés alapján jegyezték fel,³⁹ ami jelentősen növeli az adatok felhasználhatóságát. További előnye a felmérésnek, hogy külön rögzítették a vetőmag levonása után fennmaradt tiszta termést.

A felmérés során 11-féle irattípus keletkezett, ezek közül a legfontosabbak a községi bevallási könyvek (fassiós könyv), a fassiók vagy kijelentések „summás foglalattyai” és az individuális árkusok.⁴⁰ Mind közül a legértékesebbek a fassiós könyvek, melyek az egyes gazdálkodókra lebontva tartalmazzák az adatokat (telek nagysága, termés, jövedelem), valamint az adott terület leírását is megadják, s feljegyzésre kerültek a termőképességet rontó tényezők is („székes” vagy vizes terület stb.). A fassiós könyvekhez kapcsolódnak a kijelentések „summás foglalattyai”, vagyis a települési összesítők, amelyek az összes művelt területének

³⁴ MNL OL P. 6. 1. 21. 6.

³⁵ Dávid 1970. 71.

³⁶ MNL JNSZL V. 1900. 212–217.

³⁷ MNL OL P. 6. 1. 21. 5.

³⁸ Ld. pl. MNL OL P Orczy. 530. 79.

³⁹ Dávid 1968: 100–101.

⁴⁰ Dávid 1960: 41–45.

nagyságát, a háromévi és az éves termést, valamint a termés pénzben kifejezett értékét összegzik. Az adatok használatát nehezítő tényező lehet az ún. hasonlítások alkalmazása, melynek lényege az volt, hogy a fő kategóriáktól (búza, rozs, árpa, zab, széna, sarjút, bor, fa) eltérő termést adó művelt területek hozamát a piaci árak figyelembevételével a fő kategóriákhoz hasonlították, s az összesítésekben így jegyezték fel. Kunszentmárton esetében például a kukoricát árpával hasonlították, mivel „egyen árban vagyton”, így a kukorica mérőjét 1-1 arányban az árpa oszlopába jegyezték be.⁴¹ Kizárólag a települési összesítőkből a hasonlítások pontos mikéntje nem állapítható meg, mindössze a hasonlítás ténye látható abból, hogy az adott termést a „valóságos” vagy a „hasonlított” oszlopba írták be.

A lakossági szükséglet kiszámítása

Amint fentebb látható, a kataszteri felmérés viszonylag megbízható forrását jelenti az egyes településeken átlagosan megtermelt gabona mennyiségének, s ha ezt egybevetjük a közel egy időben készült népszámlálási adatokkal,⁴² úgy elvégezhető egy szükséglet/termelés alapú értékelés, melynek azonban előfeltétele az egy főre vagy háztartásra eső átlagos gabonaszükséglet megállapítása. Ez rendkívül nehéz feladat, hiszen számos olyan változót kell figyelembe vennünk (a húsfélék és gabonafélék fogyasztásának aránya, a táplálkozási szokások, a tápanyagszükséglet nemek és korcsoportok szerinti változása, a munkavégzés befolyásoló hatása stb.), amelyekre vonatkozóan csak szórványos adatok maradtak fenn. A bizonytalanság problematikáját úgy kíséreltem meg áthidalni, hogy több kutató és korabeli forrás ide vonatkozó adatait együttesen használtam fel.

Az egy fő/család/háztartás éves gabonaszükségletére vonatkozóan az alábbi becslések kerültek felhasználásra:

- Perjés Géza becslése: 3,5 q = 7,51 p.m./fő/év⁴³
- Orosz István becslése: 5 kila = 5 p.m./fő/év⁴⁴
- N. Kiss István becslése egy család minimális kenyérgabona-szükségletére vonatkozóan: 6 q = 13 p.m./család/év⁴⁵
- Az 1868. évi aratási statisztikában felhasznált fogyasztási átlag: 5 p.m./fő/év⁴⁶
- 1782-ben Miskolc városi tanács gabonaszükségletre vonatkozó összesítése alapján: 18 p.m./család/év⁴⁷

⁴¹ MNL JNSZL V. 1900. 213. 189.

⁴² Tanulmányomban a népszámlálási adatokat a Danyi és Dávid-féle forrásközlésből vettem át: Danyi–Dávid 1960.

⁴³ Perjés 1999: 240–242.

⁴⁴ Bagi 2014: 38.

⁴⁵ Gyimesi 1967: 482.

⁴⁶ Keleti 1868: 160–161.

⁴⁷ Gyimesi 1967: 482.

- A napóleoni háborúk idején a Hármas kerületekben végzett összeírások alapján: 6 kila/fő/év⁴⁸
- Az 1816-os Hármas kerületi összeírás alapján: 1 kila árpa/fő/év, 1 kila búza/fő/év⁴⁹

Az adatok közül három történész, négy pedig a korabeli közigazgatási szervek által tett becslés. A számítások megkönnyítése érdekében a szükségleteket pozsonyi mérőre váltottam át, vagyis arra a mértékre, amelyet a kataszteri felmérés során is alkalmaztak.⁵⁰

Annak eldöntésére, hogy melyik becslés állhat legközelebb a valósághoz, nem vállalkozom, csak néhány az adatok helyes értelmezéséhez szükséges megjegyzést kívánok tenni. A legalacsonyabb átlagszükséglet az 1816. évi összeírásból származik, ez egy „ínségösszeíráshoz” kapcsolódó adat, s ily módon a lakosság legminimálisabb szükségleteként kell értelmezni, s amennyiben bármely település összes gabonatermelése az ezzel számított lakossági össz-szükségletet nem éri el, az súlyos alultermelést jelez. N. Kiss István 6q/család, vagyis átszámítva és kerekítve 13 p.m./család/év becslése a József-féle népszámlálási adatok alapján számított 5 fős átlagos családlétszámmal elosztva 2,6 p.m./fő/év átlagfogyasztást jelent. A miskolci városi tanács által 1782-ben megállapított 18 p.m./család/év fogyasztás pedig 3,6 p.m. személyenkénti átlagfogyasztásnak felel meg, ily módon az előbbivel együtt az alacsonyabb becslések közé tartozik. A középértéket az 1868. évi aratási statisztikában és a napóleoni háborúk idején készült összeírásban használt átlagfogyasztás jelentik, s Orosz István is hasonló éves személyenkénti szükségletet feltételezett.

A legmegalapozottabb becslésnek azonban Perjés Gézáé tűnik, aki a változók (munkavégzés intenzitása, korosztályból és nemből adódó különbségek, a gabona kalóriaértéke és őrlési tulajdonságai stb.) egész sorának figyelembevételével, a kalóriaszükségletekből kiindulva becsülte egy fő éves szükségletét 3,5 mázsára (7,51 p.m). Becslésével kapcsolatban a legnagyobb kérdés, hogy az mennyire adaptálható az állattenyésztés-centrikus, komplex ártéri gazdálkodást folytató közösségekre, erre a bizonytalansági faktorra egyébként ő maga is felhívta a figyelmet.⁵¹ Perjés becslésének egyik alapvetése, hogy a 17. századi Magyarországon

⁴⁸ Bagi 2014: 38.

⁴⁹ Bagi 2014: 41.

⁵⁰ A metrikus rendszerben való számolást azért nem tartottam célszerűnek, mivel az átváltás során az űrmértékek közé tartozó pozsonyi mérőt súlymértékre kell váltani, amely csak jelentős bizonytalanság mellett oldható meg. A 18-19. században a „pozsonyi mérő” nagysága 74 iccéről 64 iccéré változott, vagyis 62,08 és 53,72 liter között mozgott. Egy pozsonyi mérő tehát 46,5 vagy 40,29 kg gabonának felel meg. Ez a bizonytalanság több tízezer pozsonyi mérős nagyságrendnél már nem vállalható. Az átszámításokat lásd: Bogdán 1991: 345.

Ezt indokolta továbbá, hogy a kila 1-1 arányban váltható az említett mértékegységre, s a fassiók könyvek alapján pedig biztosan tudjuk, hogy a kataszteri felmérés során is így jártak el. Ily módon átváltásra csak Perjés Géza és N. Kiss István becslése esetében volt szükség.

⁵¹ Perjés 1999: 236-237.

a lakosság tápanyagszükségletét (kalória és fehérje) 80%-ban kenyérgabonákból fedezte. A főként állattenyésztést folytató alföldi közösségekben a gabonafélék táplálkozáson belüli aránya azonban kisebb lehetett, s mindez fokozottan igaz lehetett az ártéri településekre, ahol az állati eredetű táplálékok aránya nagyobb mértékben egészülhetett ki hallal, vadhússal és gyümölcsökkel. További kérdés, hogy a mai szemmel nézve is magasnak tűnő, egy felnőtt férfire számított napi 4000 kalóriás átlagfogyasztás, amellyel Perjés számolt, mennyire általánosítható a 18. században. Mindezek figyelembevételével Perjés adatát egyfajta „felső” becslésnek tekinthetjük.

Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a gabonaössztermés mögött erősen eltérő hasznosítású terményfélék állnak, amit figyelembe kell venni a szükséglet/termelés és a piacra vihető termésmennyiség értékelésekor. A kataszteri felmérés során négy gabonanem: a búza, a rozs, az árpa és a zab termését jegyezték fel. A paraszti kultúrában ezek közül a búza és a rozs egyértelműen étkezési, illetve kenyérgabonaként, míg a zab alapvetően takarmánynövényként jelenik meg. Az árpa azonban csak fenntartásokkal sorolható bármelyik kategóriába. Számos adat maradt azonban fent a gabonaféle étkezési célú felhasználásával kapcsolatban, kása és kenyér formájában is.⁵² Az árpa emberi fogyasztása egyébként más tájegységekre is jellemző volt.⁵³ További probléma, hogy a kataszteri felmérésben a Nagykunságban nagyobb mennyiségben termesztett köles⁵⁴ termését külön nem jegyezték fel. Elképzelhető, hogy az árpához beírt „hasznított” termésmennyiség legnagyobb arányban étkezési céllal termelt kölest tartalmaz, az alapvetően takarmányozási céllal termesztett kukorica mellett. Fontos megemlítenünk, hogy az összesítőkből szereplő tényleges árpatermés több településen meghaladja a búza és a rozs együttes mennyiségét. Mivel a Nagykunságban a 18. században a félszilaj állattartási mód volt domináns, s a téli takarmányozás is nagyrészt a réteken kaszált szénával történt, így igencsak furcsa lenne, ha a szántógazdálkodásban a takarmánynövények termesztése dominált volna. Ez alapján sem tűnik helytállóknak, ha a gabonatermés komolyabb hányadát kitevő árpát tisztán a takarmánygabona kategóriába soroljuk. Nyilvánvaló, hogy a lakosság elsősorban a kenyérgabonák fogyasztására törekedett, ezek készleteinek kimerülése után azonban az árpa fogyasztása is szóba jöhetett.

Szükséglet/termelés a gabonatermesztésben

A termelés/fogyasztás egymáshoz viszonyítását az összes becsléssel elvégeztem, valamint a különbséget külön kiszámítottam búzára, kenyérgabonára (búza+rozs), étkezési gabonára (búza+rozs+árpa) és az összes gabonára (búza+rozs+árpa+zab) nézve is.

⁵² Elek 2010: 126., Bánkiné 2010: 103.

⁵³ Balassa 2001: 354.

⁵⁴ Bellon Tibor szerint a köles a Nagykunságban nagyobb mennyiségben termesztett szántóföldi növény volt. Bellon 1973: 110–113.

A legalacsonyabb becslés az 1816-os inségösszeírás (2 p.m./fő/év), valamint N. Kiss István számítása (13 p.m./család) volt. Ezekkel az átlagfogyasztásokkal számolva a nagykunsági települések csupán búzából is a lakossági élelmiszerszükséglet többszörösét termelték, s a kenyérgabonát, valamint az ételmezési gabonát figyelembe véve már 5-6-szoros túlermelés jön ki. A 2 pozsonyi mérő/fő/évvel számolt települési össz-szükségletet egyértelműen egy, az életben maradáshoz szükséges minimális szükségletnek kell tekintenünk. A nagykunsági településeken azonban még a búzatermés is többszörösen haladja meg ezt, s az egész Jászkunságban sincs olyan település, ahol a termelés ezen értéken alul maradna.

Az 1816-os inségösszeírás alapján						
	Búza			Árpa		
	Termelés	Szükséglet	Különbözet (%)	Termelés	Szükséglet	Különbözet (%)
Karcag	38645	7580	410	41555	7580	448
Kisújszállás	24365	5266	363	27359	5266	420
Kunhegyes	16206	3666	342	14386	3666	292
Kunmadaras	12648	3966	219	18782	3966	374
Kunszentmárton	20169	2985	576	20355	2985	582
Túrkeve	18604	3934	373	26846	3934	582
Orosz István becslése alapján						
	Csak búzára			Étkezési gabonára		
	Termelés	Szükséglet	Különbözet (%)	Termelés	Szükséglet	Különbözet (%)
Karcag	38645	37900	2	48192	37900	137
Kisújszállás	24365	26330	-7	29965	26330	118
Kunhegyes	16206	18330	-12	20187	18330	89
Kunmadaras	12648	19830	-36	24493	19830	118
Kunszentmárton	20169	14925	35	26564	14925	214
Túrkeve	18604	19670	-5	31558	19670	197

Perjés Géza számításai alapján						
	Csak búzára			Étkezési gabonára		
	Termelés	Szükséglet	Különbözet (%)	Termelés	Szükséglet	Különbözet (%)
Karcag	48192	56980	-32	89969	56980	58
Kisújszállás	29965	39585	-38	57924	39585	46
Kunhegyes	20187	27558	-41	35564	27558	29
Kunmadaras	24493	29813	-57	45436	29813	52
Kunszentmárton	26564	22439	-10	47094	22439	110
Túrkeve	31558	29573	-37	58737	29573	99

A termelés és szükséglet különözete a két szélső becslés alapján

Az átlagfogyasztás becslésének középértékét képező 5 pozsonyi mérő/fő/éves szükséglet alapján számított össz-szükségletet önmagában a búzatermés már csak Karcagon és Kunszentmártonban fedezte, utóbbiban azonban viszonylag magas, 35% a túltermelés. Amennyiben hozzávesszük a rozs termését is, úgy már nincs olyan nagykunsági település, ahol alultermelnének, sőt Kunszentmárton és Túrkeve esetében már 60-70%-os többlet is megfigyelhető. Amennyiben ehhez még hozzávesszük az árpat, úgy a Nagykovácsiban 100-200%-os túltermelés mutatkozik.

A felső becsléseket képező 6 és 7,51 pozsonyi mérős éves átlagfogyasztással számolva azonban jóval kedvezőtlenebb a helyzet. Pusztán a búzatermés már egyetlen település esetében sem fedezi a teljes szükségletet, s a kenyérgabonával számolva is csak Kunszentmártonban és Túrkevén mutatkozik 6-18%-os túltermelés. Az étkezési gabonával számolva azonban már kedvezőbb képet kapunk, hiszen a termelés minden településen meghaladja a szükségletet, sőt az említett két településen 100% körüli a túltermelés.

A szükségleti oldalhoz nemcsak a lakosság fiziológiai szükségletei tartoznak, hanem az adóterhek is, hiszen csak az ezek kielégítése után fennmaradó rész volt a piacra vihető, illetve az anyagi gyarapodásra fordítható termésfelesleg. A 18. század végi események, illetve a korszakban keletkezett narratív jellegű források gyakran utalnak arra, hogy a lakosság nehezen viselte az adóterheket, a 18. század végén az ún. Mirhó-gát építéskor keletkezett panaszlevelek, illetve kérvények rendre hivatkoztak arra, hogy az árvizek akadályozzák a gazdálkodást, ily módon az adóterhek viselését is,⁵⁵ s azt is tudjuk, hogy az adóterhek csökkentésének vagy legalábbis fixálásának igénye a kerület reformkori követulutasításainak is gyakori

⁵⁵V. 200. 1. a./a

eleme volt.⁵⁶ A gazdálkodók alapvető érdeke volt azonban a fizetendő adóterhek csökkentése, így módon a narratív forrásokban előforduló panaszok erős kritikával kezelendők. A Jászkunságban az adók jelentős részét a lakosság pénzben fizette, a természetbeli szolgáltatások nagyrészt a katonaszállásoláshoz kötődtek. Jelen vizsgálat, vagyis a gabonakereskedelem lehetőségének kontextusában igazából csak az utóbbinak van jelentősége, hiszen a pénzben fizetett adóterhek nem jelentettek gátló tényezőt, sőt inkább az áruterelést ösztönözték. Bartsik Márton, a Jászkunság „levéltárnoka” 1837-ben egy összesítést készített a Jászkun kerület 1735–1837 közötti pénzbeli és rendkívüli természetbeli juttatásairól.⁵⁷ Eszerint a legnagyobb hadicélú terménybeszolgáltatásra az 1750 és 1800 közötti időszakot nézve 1760-ban került sor, amikor is a három kerület egyetlen évben 60 000 mérő gabonát szolgáltatott be. Ez a kerületek összes évi gabonatermelésének 5,91%-a volt. Szemléletes adat az is, hogy a száz év alatt rendkívüli alkalmakon begyűjtött összesen 573 471 mérő gabona a kerület kataszteri felmérésben rögzített egész éves termelésének 56%-át teszi ki. Arra vonatkozóan, hogy ezeket a természetbeli juttatásokat pontosan milyen arányban vetették ki az egyes településekre, nem találtam adatot, azonban valószínű, hogy a dicaszámokat vették figyelembe. Eszerint az 1760-as beszolgáltatásból 15.500 pozsonyi mérő eshetett a Nagykunságra, ami az egész kerület termésének 4%-a, az egyes településeken pedig ugyanez 3-5% körül mozog. Ezek alapján a beszolgáltatás után még akkor is jelentős felesleg maradhatott a településeken, ha emellé Perjés 7,5 pozsonyi mérős átlagfogyasztásával számolunk.

	Teljes gabonatermés (búza, rozs, árpa, zab)	Fogyasztáson felül megmaradó gabona⁵⁸	1760. évi beszolgáltatás⁵⁹	A beszolgáltatás a többihez viszonyítva (%)
Karcag	99327	32988	4316	13,1
Kisújszállás	63372	18338	2657	14,5
Kunhegyes	38639	8006	2081	26,0
Kunmadaras	51091	15622	1961	12,6
Kunszentmárton	51254	24655	1778	7,2
Túrkeve	72181	29164	2699	9,3
Nagykunság	375864	128773	15495	12,0

⁵⁶ Bánkiné 2003: 18.

⁵⁷ Papp 1994.

⁵⁸ Perjés 7,5 pozsonyi mérő/fős átlagszükségletével kalkulálva.

⁵⁹ A Bartsik által rögzített 1760. évi rendkívüli terménybeszolgáltatást a 1796/1797. évi dicaszámokra leosztva. Az egy településre eső dicák számát közli: Bagi 1991: 240.

Az eddigi számítások során még nem vettem figyelembe a különböző gabona-félék igencsak eltérő piaci értékesítési lehetőségeit. Amint közismert, a legjobb értékesítési lehetőségei a tiszta búzának voltak. A kataszteri felmérés során sajnos a kétszerest arányosítva rögzítették az érintett gabonaneműek oszlopaiban, s mivel a települések közül csak Kunszentmártonnak maradtak fenn fassiók könyvei, így nem tudjuk megállapítani, hogy a feljegyzett búza milyen arányban takarhatja a tiszta búzát. Bellon Tibor azonban behatóan vizsgálta a Nagy-kunság termelési kultúráját, s azt állapította meg, hogy a tájegységben jellemzően tiszta búzát termeltek.⁶⁰

	búza	%	rozs	%	árpa	%	zab	%	összes
Karcag	38645	38,91	9547	9,61	50913	51,26	222	0,22	99327
Kisújszállás	24365	38,45	5600	8,84	32807	51,77	600	0,95	63372
Kunhegyes	16206	41,94	3981	10,30	17461	45,19	991	2,56	38639
Kunmadaras	12648	24,76	11845	23,18	24437	47,83	2161	4,23	51091
Kunszentmárton	20169	39,35	6395	12,48	24515	47,83	175	0,34	51254
Túrkeve	18604	25,77	12954	17,95	40290	55,82	333	0,46	72181
Nagykunság	130637	34,76	50322	13,39	190423	50,66	4482	1,19	375864

Amint látjuk, a Nagy-kunságban a legnagyobb mennyiségben termelt gabonaféle az árpa volt, ezt követte a búza, majd a rozs, s szinte elenyésző mennyiségben a zab. Az árpa mennyiségét némiképp torzítja, hogy abba beleszámolták a Nagy-kunságban kedvelt kölest és valószínűleg a kukoricát is, nem valószínű azonban, hogy ezek kiszűrése a sorrendet érdemben változtatná. A piacra termelés lehetőségének értékelése szempontjából az lenne az optimális, ha a tiszta búza többletét tudnánk településenként megbecsülni. Ehhez azonban azt kellene elsőként megállapítanunk, hogy az egy főre eső átlagos szükséglet hogyan aránylik a termelt növények között, erre vonatkozóan azonban sem a forrásokban, sem a rendelkezésre álló agrártörténeti és néprajzi szakirodalomban nem találtam fogódzót. Glósz József a 19. századra vonatkozó vizsgálata során 9 pozsonyi mérő/fő/év átlagszükséglettel számolt, amelyből 5 pozsonyi mérő az alapélelmiszer-, 4 pozsonyi mérő pedig a takarmány- és egyéb szükséglet.⁶¹ Eszerint a kenyérgabonából mindegyik település többet termelt saját szükségleténél, sőt Kunszentmárton és Túrkeve esetében jelentős túltermelés keletkezett. Az árpa- és zabszükséglet a Nagy-kunságban messze fedezte az egyéb szükségleteket, sőt ezen a téren jelentős a túltermelés. Figyelembe véve azonban a helyi sajátosságokat, például az árpa fogyasztásának szokását, valamint a kataszteri

⁶⁰ Bellon 1973: 110–116.

⁶¹ Glósz 2009: 125.

felmérés során abba beszámított kölest, a búza- és rozstúltermelés a valóságban nagyobb lehetett, a „takarmány”-túltermelés pedig kisebb.

	búza- és rozstermés összesen	szükséglet (5 p.m/fő)	különbs.	%	árpa- és zabtermés összesen	egyéb szükséglet (4 p.m/fő)	különbs.	%
Karcag	48192	37900	10292	27	51135	30320	20815	69
Kisújszállás	29965	26330	3635	14	33407	21064	12343	59
Kunhegyes	20187	18330	1857	10	18452	14664	3788	26
Kunmadaras	24493	19830	4663	24	26598	15864	10734	68
Kunszentmárton	26564	14925	11639	78	24690	11940	12750	107
Túrkeve	31558	19670	11888	60	40623	15736	24887	158
Nagykunság	180959	136985	43974	32	194905	109588	85317	78

Fontos felfigyelnünk arra, hogy a már meglehetősen magas 9 pozsonyi mérős átlagszükséglettel számolva is az egész Nagykun kerületben 52% volt a túltermelés, s ezen belül Túrkeven volt a legmagasabb (102%), Kunhegyesen pedig a legalacsonyabb (17%). A Nagykunságban azonban a gazdák nem fizettek földesúri adót, s más tájakhoz képest alacsonyabb lehetett a szemestakarmány-szükséglet is (tekintve a természeti adottságokat és a legeltető állattartás sajátosságait), így a 9 pozsonyi mérős szükséglet helyi viszonylatban soknak tűnik.

Itt érdemes reflektálnom Glósz hasonló számításainak 19. század elejére vonatkozó eredményeire. A Jászkun kerületben a kataszteri felmérés⁶² a Jászkunság egész területére nézve 26%-os átlagos túltermelést mutat,⁶³ míg Glósz ugyanitt a 19. század elején már kismértékű alultermelést állapított meg.⁶⁴ Ennek kézenfekvő magyarázatát jelenti a termőterületek és a népességszám aránytalan növekedése, hiszen a Hármas kerület lakossága 1780 és 1840 között 74%-kal nőtt, míg a termelés mindössze 29%-kal gyarapodott.⁶⁵ Érdemes azonban megjegyezni, hogy a kataszteri felmérés 26%-os túltermelési átlaga mögött jelentős területi különbségek állnak (Jászság 37%, Kiskunság 22%, Nagykunság 52%). Jelen

⁶² A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárban nem csak a Nagykun kerület, hanem az összes jászkunsági település összesítői fennmaradtak.

⁶³ A jászsági, nagykunsági és kiskunsági települések összesítőit egyben vizsgálva, melynek részleteit terjedelmi okok miatt itt nem közlöm. Lásd: JNSZML IV. 2. 76.

⁶⁴ Glósz 2009: 126.

⁶⁵ A számítása alapját a II. József-féle népszámlálás és az első kataszteri felmérés adatai, valamint a Glósz által közölt adatok jelentik. Lásd: Glósz 2009: 124.

tanulmány tehát erősíti Glósz azon megállapítását, hogy a megyei szintű statisztikai vizsgálatok igen jelentős területi aránytalanságokat fedhetnek el.

A gabonatermelés parasztgazdaságok közötti eloszlása Kunszentmárton példáján

A gabona-árutermelésre vonatkozóan igen sok mindent elárulhat a termelés lakosok közötti megoszlása is. Amint azt már említettem, a kataszteri felmérésnek a nagykunsági települések többsége esetében csak a települési összesítői maradtak fenn, egy település, Kunszentmárton esetében azonban a fassiók könyvek is rendelkezésre állnak, ami lehetőséget ad arra, hogy az elemzést a termelők szintjére vigyük. Noha ennek eredményei nem lesznek általánosíthatóak a teljes területre, a vizsgálat elvégzése egyedülálló információkat nyújthat.

A szántóföldek birtokmegoszlása				
(katasztrális hold)	Földbirtokosok száma ebben a kategóriában	%	Összterület a kategóriában	%
Nincs szántóföldje	39	8	-	-
-0,99	182	38	27	0,46
1-4,99	31	7	94	1,59
5-9,99	39	8	293	4,95
10-19,99	64	14	983	16,59
20-39,99	85	18	2344	39,57
40-79,99	30	6	1638	27,65
80-159,99	2	0	190	3,21
160-	1	0	355	5,99
A rétek birtokmegoszlása				
Nincs rétje	167	35	-	-
-0,99	78	16	20	0,45
1-4,99	41	8	116	2,59
5-9,99	56	11	428	9,55
10-19,99	62	13	847	18,89
20-39,99	47	9	1311	29,24
40-79,99	17	3	963	21,48
80-159,99	5	1	519	11,57
160-	1	0,2	280	6,24

Birtokviszonyok Kunszentmártonban az első kataszteri felmérés alapján

Kunszentmártonban a kataszteri felmérés során 473 földbirtokost – tehát legalább belső portával rendelkező személyt – jegyezték fel, ezek közül csak 17 olyan volt, aki semmilyen szántó-, rét-, legelő- vagy szőlőbirtokkal nem bírt, vagyis csak belső telke volt. A település birtokszerkezetében jól kirajzolódik a redempció által kialakított markáns társadalmi válaszvonal. A 26 birtoktalan és 182 (az összes birtokos 38%-a) egy katasztrális holdnál kisebb birtokkal rendelkező családfő gyakorlatilag az irredemptus társadalmi réteget takarja. A lakosok 46%-a tehát nem vagy alig rendelkezett művelhető szántóterülettel. Fontos megfigyelnünk ugyanakkor azt is, hogy csupán a redemptus rétegen belül kevésbé előnytelen birtokszerkezet rajzolódik ki. A redemptusok között – különösen a szántóterület esetében – az egyes kategóriába tartozó gazdák és a kategóriához tartozó összes művelt terület viszonylag arányos. Kunszentmártonban mindössze 39 olyan gazdát tüntettek fel, aki nem termelt semmiféle gabonát, s 15%-uk termelt az egy fő éves szükségletét fedező 7,5 pozsonyi mérőnél kevesebbet. A gazdák 73%-a termelte meg saját földjén az egy család minimális éves szükségleteként elfogadható 13 pozsonyi mérőt,⁶⁶ s a felső becslésnek számító 37,5 pozsonyi mérőnél többet (Perjés) a gazdák 50%-a takarított be. A termelés eloszlását tekintve tehát a gazdák 29%-a a létminimum alatt termelt, durván 21%-uk termelte meg csak a család ellátásához szükséges 13-37,5 pozsonyi mérőt, s 50%-uk már felesleget is előállított. A gabonatermelők egy jelentős része (45%) állította elő egy család szükségletének többszörösét. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a gazdák közül 277-en (58%) nem termeltek búzát. A búzát termelő gazdák zöme azonban (92%) csak búzából is többet termelt, mint egy család szükséglete, s a település gazdái közül tizenegyen 1000 pozsonyi mérő felett termeltek. Ők adták a teljes termelés 17%-át. Véleményem szerint a 100 pozsonyi mérő feletti termelőket (egy család szükségletének háromszorosa) már olyan gazdáknak tekinthetjük, akik nem csupán az esetlegesen képződő felesleget értékesítették, hanem az évek nagy részében értékesítettek gabonát. Kunszentmártonban ez 194 gazdát takar, ez az összes birtokosnak a 41%-a, a redemptusoknak azonban kb. 77%-a.

pozsonyi mérő	gazdák száma a kategóriában	%	összes termés a kategóriában	%
nem termel	97	18,80		
-12,99	53	10,27	317	0,17
13-17,99	36	6,98	567	0,31
18-37,49	70	13,57	1626	0,89
37,50-74,99	17	3,29	852	0,47
75-99,99	13	2,52	1111	0,61

⁶⁶Lásd. N. Kiss István becslését. Idézi: Gyimesi 1967: 482.

pozsonyi mérő	gazdák száma a kategóriában	%	összes termés a kategóriában	%
100–499,99	88	17,05	26355	14,43
500–999,99	93	18,02	66037	36,15
1000–	49	9,50	85794	46,97

A gabonatermelés eloszlása az egyes birtokosok között Kunszentmártonban az első kataszteri felmérés alapján

Konklúziók

Az első kataszteri felmérés alapján megállapítható, hogy a Nagykunság településeinek már a 18. század végén is igen jelentős gabonafelesleget állítottak elő. Ennek pontos mértékét a szükséglet bizonytalansága miatt nem lehet megállapítani, de még magas belső szükséglettel kalkulálva is közel 50%-os túltermelés mutatkozik. Ez alapján a lakosságnak a fennálló tájhasználati rendszer markáns megváltoztatása nélkül is lehetősége volt a 19. század eleji gabonakonjunktúra kihasználására. Figyelembe véve a területet érintő építkezések kronológiáját (a Mirhó-gát 1786-os építését követően jelentősebb vízrendezésre csak a század közepe után került sor),⁶⁷ úgy tűnik, hogy a lakosság nem törekedett különösebben az árterek irányába történő szántókiterjesztésre, tehát táj és társadalom „konfliktusa” a 19. század elején nyugvóponton volt, még a gabonakonjunktúra ellenére is. Véleményem szerint ez annak volt köszönhető, hogy két körülmény mérséklő hatást gyakorolt a gabonakonjunktúrából adódó tájátalakítási „késztetésre”, ezek pedig a későbbi események kontextusában válnak érthetővé. Először is, a 19. század eleji gabonakonjunktúra kihasználásának lehetősége a gyenge szállítási infrastruktúra következtében kisebb volt, szemben a későbbiekkel, amikor már a vasút is markáns változást hozott. A másik, hogy a népesség a 19. század első felében jelentősen gyarapodott, s ezzel párhuzamosan a belső szükséglet is nőtt, folyamatosan csökkentve a gabonakereskedelem tájátalakítás nélküli folytatásának lehetőségét. Összességében tehát, tanulmányomban véletlenül sem megcáfolni szeretném a paraszti árutermelés és az antropogén tájátalakítás közötti – általam is szorosnak vélt – kapcsolatot, csupán arra szeretnék rávilágítani, hogy ez önmagában nem feltétlenül ad magyarázatot táj és társadalom kapcsolatrendszerének minden konfliktusára. A 18-19. század fordulóján a Nagykunságban ez a „kényszerítő” hatás még gyenge lehetett, ily módon a 18. századi konfliktusokat – amelyek például a Mirhó-gát felépítéséhez vezettek – nem lehet ezzel magyarázni.

⁶⁷ A tájegységet érintő 1700–1850 közötti vízrendezésekkel kapcsolatban lásd Rózsa 2021b.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (MNL JSZML) IV. 2. 76. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok. A Jászkun Kerület II. József-féle közigazgatási iratai. Községek terméskimutatása 1789.
- V. 1900. 211. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Kunszentmárton város levéltára. Conscriptio Facultatum. 1780–1789.
- V. 200. 1. a./a Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Kisújszállás város levéltára. Vegyes tanácsi iratok XVIII-XIX. sz. Mirhó-gát építésével kapcsolatos iratok.
- V. 1900. 212–217. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Kunszentmárton város levéltára. Conscriptio II. József-féle. (Fassiós könyvek) 1789. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- P. 6. 1. 21. Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai. Ányos család. 1786 Évrendezett iratok. II. József kataszteri utasításának magyar nyelvű példánya. Danyi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960: Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan 1973: *A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt.* (Vízügyi Történeti Füzetek 6.) Budapest.
- Bagi Gábor 1991: *A Jászkun Kerület és a reformországgyűlések.* (Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 47.) Szolnok.
- Bagi Gábor 1995a: *A Jászkun Kerület társadalma a redempciótól a polgári forradalomig. 1745–1848.* (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei 52.) Szolnok.
- Bagi Gábor 1995b: *A Jászkun Kerület településeinek leírása.* In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 10.* Szolnok, 233–384.
- Bagi Gábor 2014: *Adatok a növénytermesztés nagyságához a Jászkun Kerületben 1786–1848 között.* In: Örsi Julianna (szerk.): *Jászkunság. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület Évkönyve 2.* Szolnok, 36–52.
- Balassa Iván 2001: *Földművelés.* In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben II. Gazdálkodás.* Budapest, 295–596.
- Bánkiné Molnár Erzsébet 1995: *A Jászkun Kerület közigazgatása 1745–1786.* (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei 51.) Szolnok.
- Bánkiné Molnár Erzsébet 2003: *A Jászkun Kerület gazdasági autonómiája.* In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 18.* Szolnok, 9–29.

- Bánkiné Molnár Erzsébet 2004: A Jászkun Kerület gazdasági autonómiája. II. In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 19.* Szolnok, 93–135.
- Bellon Tibor 1973: *Karcag város gazdálkodása (Földművelés).* (A Damjanich János Múzeum Közleményei 34-35.) Szolnok.
- Bellon Tibor 1979: *Nagykunság.* Bp.
- Bellon Tibor 1996: *Beklen. A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII-XIX. században.* Karcag.
- Bogdán István 1990: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874.* Budapest.
- Botár Imre – Károlyi Zsigmond 1971: *A Tisza szabályozása. I. rész. 1846–1879.* (Vízügyi Történeti Füzetek 3.) Budapest.
- Dávid Zoltán 1960: Magyarország első kataszteri felmérése, 1786–1789. In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1. Budapest. 33–58.
- Dávid Zoltán 1970: Az első kataszteri felmérés végrehajtása Veszprém megyében. In: Éri István (szerk.): *A Veszprém megyei múzeumok közleményei 9.* Veszprém, 71–83.
- Dóka Klára 1982: Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében. *Agrártörténeti Szemle* (24.) 3-4. 277–303.
- Dóka Klára 2006: *A Körös- és a Berettyó-völgy gazdálkodása az ármentesítés előtt és után.* (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 10.) Gyula.
- Dóka Richárd 2008: A termőhelyi adottságok és a tájhasználat térbeli összefüggései a Kiskunsági homokháton – tájhasználati konfliktusok térképezése. In: Csorba Péter – Fazekas István (szerk.): *Tájkutatás – Tájökológia.* Debrecen, 117–124.
- Elek György 2010: „Értünk Kunság mezején”... Táplálkozástörténeti adatok Karcag város 18. és 19. századi irataiból. In: *Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 25.* Szolnok, 159–204.
- Elek György 2018: *Vízi munkálatok és rétgazdálkodás a Nagykun Kerületben a 18-19. században.* Kisújszállás.
- Fodor Zoltán 2001: Az ártéri gazdálkodást tárgyaló elméletek és alkalmazhatóságuk a magyarországi Tisza-szakasz kéziratos térképen szereplő fokok alapján. *Agrártörténeti Szemle* (43.) 1-2. 87–144.
- Fodor Zoltán 2009: Fokok a magyarországi Tisza-szakaszon az átfogó szabályozás előtt. In: Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében.* Budapest, 33–48.
- Frisnyák Sándor 2000: Antropogén tájformálás a Kárpát-Medencében. In: Barna Gábor (szerk.): *Társadalom, Kultúra, Természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére.* (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 57.) Karcag – Szeged – Szolnok, 119–131.
- Glósz József 2009: Területi hiány és felesleg Magyarország gabonatermelésében a 19. század első felében. *Korall* (10.) 36. 119–140.
- Gyimesi Sándor 1967: Adalékok Miskolc gabonaellátáshoz a XVII. század végén. *Agrártörténeti Szemle* (9.) 3-4. 481–490.
- Károlyi Zsigmond 1975: *Szolnok és Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei.* (Vízügyi Történeti Füzetek 8.) Budapest.

- Keleti Károly (szerk.) 1868: Az 1868. évi aratás kenyérterményekben a törvényhatóságok által a közvetlenül gyűjtött adatok alapján. *Hivatalos Statisztikai Közlemények* (1.) 3. 159–176.
- Kiedrzyński, Marcin – Kiedrzyńska, Edyta – Witosławski, Piotr – Urbaniak, Magdalena – Kurowski, József 2014: Historical Land Use, Actual Vegetation, and the Hemeroby Levels in Ecological Evaluation of an Urban River Valley in Perspective of Its Rehabilitation Plan. *Polish Journal of Environmental Studies*. (23.) 1. 109–117.
- Papp Izabella 1994: A Jászkunok száz éves áldozatai. Bartsik Márton levéltárnok kimutatása a Jászkun Kerület katonai, pénzbeli és egyéb terheiről 1735–1837 között. In: Zádorné Zsoldos Mária (szerk.): *Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 9. Szolnok, 309–339.
- Perjés Géza 1999: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a 17. században. In: Perjés Géza (szerk.): *Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 223–255.
- Pinke Zsolt 2015: *Alkalmazkodás és felemelkedés – modernizáció és leszakadás. Kis jégkorszaki kihívások és társadalmi válaszok a Tiszántúlon*. (PhD-disszertáció) Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Rózsa Sándor 2021a: Az ártéri gazdálkodás mérlege. A nagykunsgái települések gazdasági kondíciója az első kataszteri felmérés alapján. In: Kern Zoltán – Demeter Gábor – Pinke Zsolt – Romhányi Beatrix – Bíró László – Vadas András (szerk.): *Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. (Környezettörténet 3.) Bp., 39–64.
- Rózsa Sándor 2021b: A Közép-Tisza-vidék első jelentős vízrendezési munkálata: A Mirhó-gát építése In: Pap József – Verók Attila (szerk.): *Akit Clió elbűvölt. In honorem Romsics Ignác*. Eger, 267–284.
- Somogyi Sándor 2000: A vízrajzi viszonyok szükségszerű átalakításának felismerése és lebonyolítása a XIX. században. In: Somogyi Sándor (szerk.): *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai Magyarországon*. Budapest, 149–164.
- Steinhadt, U. – Herzog, F. – Lausch, A. – Müller, E. – Lehmann, S. 1999: Hemeroby index for landscape monitoring and evaluation. In.: Pykh, Y. – Hyatt, D. E. – Lenz, R. J.: *Environmental Indices – System Analysis Approach*. Oxford. 237–254.
- Tóth János 1976: A Jászkunsgái helyzete a 18. század végén. Bedekovich Lőrinc kéziratos könyve. (Jászsági Füzetek 13.) Jászberény.